

Fagkonferansen i Bergen 24. og 25. oktober 2011
Likhet for loven? Om rettssikkerhet for utviklingshemmede

Mennesker er ikke alltid det de ser ut som...

Svein Øverland Psykologspesialist
ved sentral fagenhet for tvungen
omsorg ved St. Olavs hospital

Tekst:
Sølvi Linde
Foto:
Thomas Owren

Svein Øverland jobber til daglig i spenningsfeltet mellom psykisk helsevern og kriminalomsorg gjennom sitt virke på Brøset kompetansesenter for sikkerhetsfengsels- og rettspsykiatri. Kjerneoppgaven på kompetansesenteret er sikkerhets- og farlighetsproblematikk tilknyttet alvorlige psykiske lidelser og avvik, herunder sedelighetsforbrytelser og seksualisert vold.

Øverland starter med å si at tema i dag er hvordan vi, som ikke er utviklingshemmet, klassifiserer og feilklassifiserer personer med utviklingshemning, og hvordan en slik klassifisering og feilklassifisering lager problemer for dem som er utviklingshemmede.

Han starter med en liten leksjon; – Vi mennesker klassifiserer omgivelsene, det er en medfødt evne som i de fleste sammenhenger er svært nyttig. Vi vurderer forhold i omgivelsene som spiselig, ikke spiselig, sykt, frisk, attraktivt eller ikke.

Og hva har utviklingshemmede med det å gjøre? Jo, vi ser at diagnostisering er en måte å klassifisere på, og i Esquireols diagnosesystem fra slutten på 1700 tallet er utviklingshemmede en del av de psykiatriske diagnosene. Begrepet «idiot» ble sett på som et faguttrykk, en skilte for eksempel mellom delvis idiot og komplett idiot. Men ordet ble også et skjellsord. I tillegg hadde en manikerne, de deprimerte og de demente. Den gang var det ikke diagnoser slik vi forstår det, men produksjonskapasiteten versus byrde som var utslagsgivende. I dagens psykiatriske diagnosesystem har vi ca 400 diagnoser.

Helt opp til på 1800 tallet ble de såkalt «rasende», enten utviklingshemmede eller psykotiske som familien ikke kunne

håndtere på grunn av utagerende atferd, sendt til oppbevaring på Akershus festning. – Er det noen likhetstrekk med det som skjer i dag, spør Øverland? – Ja, det er det samme som skjer når det i dag bygges større institusjoner og det er krav om at vekstbedriftene skal drive med overskudd. Historien viser at hvis en endrer forståelse vil det ha betydning for hvordan vi klassifiserer, men også omvendt. Da må vi spørre oss selv: Hvordan forstår vi utviklingshemmede og hvordan klassifiserer vi utviklingshemning?

Hvordan vi klassifiserer andre mennesker har betydning for hvordan vi tenker om dem. For eksempel innenfor psykisk helsevern, kriminalomsorgen, i miljøet du bor eller blant dine venner. For vi tolker hele tiden. Øverland viser det berømte bildet fra G8-møtet der president Obama snur seg og ser etter en dame med en ualminnelig fin rumpe. Og han spør: Hva ser dere? Hva tror dere Obama tenker, at hun hadde flott rumpe? Men han er jo Nobel fredsprisvinner, han gjør jo ikke sånt? Kanskje han tenker at hun trenger hjelp i trappen? Hvordan vi tenker om denne situasjonen, vil ha betydning for hvordan vi tenker om Obama.

Bilder som sender ut motstridende signaler forvirrer oss. For eksempel om vi møtte en som ser ut som en pønker, men snakker som Erna Solberg. Dersom noe ligner på noe hjemlig, noe vi kjenner, men som likevel er annerledes, blir vi urolige. Det kan være bilde av en vakker damerobot, men vi vil helst at roboter skal se ut som roboter. Svært forvirrende signaler gjør oss redde, de gjør oss sinte og i verste fall vil vi dehumanisere, altså

reduere mennesker til noe langt mindre enn de er.

Øverland sier: – Jeg tror at når det gjelder utviklingshemmede vil vi gjerne klassifisere dem feil, kanskje fordi vi tror at de er annerledes enn de er fordi de tilhører en gruppe. Mennesker med utviklingshemning blir av noen klassifisert som bare snille, vise, kloke, sinte eller bare dumme.

Vi vet at utviklingshemmede opp gjennom historien er blitt utsatt for grove overgrep. De fleste av dere vil huske overgrepene mot Sol og overgrepene på Emma Hjort. Spiller det noen rolle hvordan en diagnostiserer eller klassifiserer? Er utviklingshemning en psykisk lidelse? Diagnosen står oppført i det diagnosekapittelet som omhandler psykiske lidelser. Men dersom psykisk utviklingshemmede har en psykisk lidelse, får de da riktig eller feil diagnose? Øverland forsetter: – Spiller det noen rolle om Petter som er utviklingshemmet og har angst eller depresjon får riktig diagnose? Ja, det gjør det! Men grunnen til at han ikke får den er blant annet uenighet om hvordan en skal klassifisere dette, og noen vil sågar påstå at det ikke er noe som heter psykiske lidelser blant utviklingshemmede!

Øverlands erfaring er at fagmiljøer ikke snakker sammen, de har ikke samme språk, og ofte heller ikke kontakt med hverandre eller med de kommunale tjenestene der den utviklingshemmede bor. Noen fagmiljøer har egne teorier og dermed en helt annen forståelse enn andre fagmiljøer. Utviklingshemmede vil derfor bli møtt forskjellig avhengig av hjelpeinstansens teoribakgrunn. I tillegg var diagnosekriteriene lenge uklare, og uansett

hvilken diagnose en fikk var behandlingen den samme; en dobbel dose Haldol. Spiller det da noen rolle?

I dag har en plikt til å bruke ICD 10 også for utviklingshemmede, i tillegg bruker en ofte det amerikanske diagnosesystemet DSM – IV-TR. Det er her utviklet diagnosekriterier for utviklingshemmede som har psykiske lidelser, en kan ikke bruke de samme kriteriene på en person med utviklingshemning som på en person uten utviklingshemning. Men som Øverland sier: – Da må vi begynne å bruke dem! Og hvor mange her i salen kjenner til disse diagnosemanualene? Det var ikke mange.

Dersom en skal sette diagnosen depresjon på en person med alvorlig utviklingshemning, til forskjell fra en som er lett utviklingshemmet, må man bruke ulike diagnosekriterier. I tillegg vet vi at det er større forekomst av for eksempel psykose hos utviklingshemmede enn i den vanlige befolkningen. Da må den som til daglig forholder seg til personen ha kunnskap om psykose, og jeg som psykolog ha kunnskap om psykose og utviklingshemning slik at jeg kan gjøre den koblingen. Min erfaring er at denne doble kunnskapen ofte ikke finnes, noen er god på psykoser, andre er god på utviklingshemning, men få kan begge deler.

Vi vet også at utviklingshemmede har mange ganger større sjanse for å utvikle posttraumatiske lidelser eller angstproblematikk fordi de er i sårbare posisjoner. Vi vet at faren for å bli traumatisert av seksuelle overgrep er mangedoblet hos kvinner med Down syndrom, og vi vet at det er 40 ganger så

stor fare for at de blir utsatt for seksuelle overgrep enn andre.

– Og hva tror dere er den vanligste diagnosen blant mennesker med utviklingshemning? Jo det er den samme diagnosen som er vanligst blant mennesker uten utviklingshemning; angst. Problemet er at dersom en person med utviklingshemning reagerer med angstsymptomer vil miljøet gjerne se det som en del av utviklingshemningen. Men de aller fleste utviklingshemmede har jo ikke angst. De fleste lever fine liv uten å være til sjenanse for noen, så dersom de blir syke bør de tas på alvor enten det er fysisk eller

psykisk. Men vi vet at gruppen er underdiagnostisert, at gruppen ikke får den utredningen de har krav på og dermed heller ikke den behandlingen de skulle hatt.

Svein Øverlands andre fagområde er kriminalitet og han får ofte spørsmålet om lov om sosiale tjenester skal brukes når det gjelder kriminalitet? Hva er kriminalitet? Hvem er kriminell? Hvis jeg slår deg ned i dag, blir jeg da kriminell, skal jeg anmeldes? Bør jeg anmelde utviklingshemmede som slår meg som tjenesteyter? Noen sier nei, det kan vi ikke gjøre, han har nok problemer. Hva om en utviklings-

Foto: Øyvind Holmgren.

hemmet slår eller voldtar en annen person? Øverland råder oss til ikke å bruke ordet kriminell, det er uheldig, og verken politiet eller rettsvesenet snakker om kriminelle, de bruker begrepene lovbrudd og lov- brytere. Fokus blir da om en har brutt norsk lov eller ikke.

Det har vært undersøkelser på hvordan folk reagerer på lovbrudd hos utviklings- hemmede, og stort sett er det en av to; vi er tolerante og da blir terskelen for å anmelde høy, det er liten vilje til straffeforfølgelse og en krever heller ansvarlighet fra sosial- tjenesten sin side. Den andre reaksjonen er at; her må vi gjøre noe, for han er en tikkende bombe. Det fører ofte til myter, rykter og sosial stigmatisering, en tenker at det er fare for gjentagelse og at det er bedre å være føre var. Både fagmiljø og politikere reagerer forskjellig, men det er måten vi klassifiserer folk på som vil være avgjørende. Da må vi ha kunnskap om hvordan vi klassifiserer like mye som vi har kunnskap om utviklingshemmede. Og vi vet at utviklingshemmede får en annen gang gjennom straffeprosesskjeden enn andre.

Et eksempel kan være dersom Svein Øverland begår et lovbrudd sammen med Petter som er utviklingshemmet. Vil lovbruddet bli oppdaget? Sjansen er større, statistisk sett, for at Petter vil bli oppdaget. Vil reaksjonsmåten være forskjellig hos politiet eller hos den som oppdager lovbruddet? Svein blir anmeldt, Petter blir det ikke. Og det gjelder, selv om Petter seksuelt misbruker Trine som bor på samme institusjon. I forhold til varetekt vil en putte Svein i fengsel, mens Petter, som kan reagere veldig dårlig på varetekt i

fengselet, har krav på en form for vare- tektssurrogat. Mange er ikke klar over dette. For eksempel kan en være vare- tekstfengslet i en kommunal bolig dersom en har ekstra overvåking, eller en kan få annet tilpasset opplegg.

Det er altså ikke likhet for loven. Utvik- lingshemmede vil stort sett få dårligere oppfølging og beskyttelse dersom de blir tiltalt og straffeforfulgt. Min personlige mening, sier Svein Øverland, er at stort sett bør en ta tak i lovbrudd hos utviklingshemmede, men på en slik måte at de får tilpasset behandling gjennom straffeprosessen, og tilpasset straff.

Undersøkelser viser at 10 % av de som sitter i norske fengsler har lærevansker. Erik Søndena har skrevet doktoravhand- ling om utviklingshemmede i norske fengsler. Han har vist at svært mange av dem ikke er kjent for kriminalomsorgen og derfor heller ikke får den hjelpen de burde. Norske fengsler er en skriftlig organisasjon, dersom en ønsker permisjon, avkorting i straffen eller ulike tjenester, må en søke skriftlig. Mange ønsker ikke å avsløre sin manglende kompetanse og søker ikke, de får da hardere og lengre soning. Svein ville finne ut av og bruke sine rettigheter, men det er langt vanskeligere for Petter.

Baron m.fl. 2002, har funnet at utviklingshemmede blir lettere arrestert, de kjenner ikke sine rettigheter, de tilstår forhold de ikke har begått og blir oftere utsatt for vold under pågripelsen. I fengsel appellerer de ikke dommen, de etterlyser ikke rettspsykiatriske undersøkelser, kamouflerer og kompenserer for sine kognitive vansker, har vansker med å tilpasse seg og deltar ikke i program-

virksomhet. Det viser seg at de må sone lenger for samme lovbrudd og har liten nytte av rehabiliteringen.

I USA har utviklingshemmede en egne person, i tillegg til advokaten, som skal hjelpe den utviklingshemmede til å forstå hva som skjer i en rettbehandling. Slike ombud for å ivareta personers rettsikkerhet har vi ikke her.

Mæland-utvalget har evaluert reglene om strafferettslig utilregnelighet, strafferettslige særreaksjoner og forvaringsstraff. Under særreaksjoner blir det blant annet benyttet tvungen psykisk helsevern eller tvungen omsorg. Utviklingshemmede kan bli dømt til alle disse. Dersom en har en IQ på under 50 vil en kunne bli regnet som strafferettslig utilregnelig. Utvalget gikk gjennom saker med 17 personer som var strafferettslig utilregnelig, og en fant at 15 av 17 hadde kormobide psykiske lidelser. At de i tillegg til sin utviklingshemning hadde psykisk lidelse som angst, schizofreni, personlighetsforstyrrelse, seksuelle forstyrrelser, eller autisme. Ingen var blitt diagnostisert. Svein Øverland fortsetter; – Min tanke er at om disse menneskene hadde blitt diagnostisert tidligere, kanskje de da hadde fått en behandling og kanskje de kunne unngått lovbruddet og dermed sluppet fengsel eller den særreaksjonen de ble dømt til. I tillegg fant Meland-utvalget at de hadde mange til dels alvorlige somatiske lidelser, slik som diabetes og epilepsi, som de heller ikke var diagnostisert for. Vi har altså her en gruppe mennesker som grovt sett ikke får de rettigheter de skal ha.

Meland- rapporten konkluderer med alvorlige svikt, og at en utredning av

psykiske lidelser hos mennesker med utviklingshemning nærmest ikke er mulig under dagens rådende tidsfrister. At personene heller ikke er diagnostisert for de straffbare forholdene gjør at rettspsykiaterne ikke har tilgang til anamnnetiske opplysninger. Tilbudet fra psykisk helsevern til utviklingshemmede er mangelfullt, noe som gjør at denne gruppen er underdiagnostisert, til tross for omfattende dokumentasjon på omfattende oversykkelighet. Rettspsykiaterne har liten erfaring og kunnskap om kombinasjonen psykisk utviklingshemmede og psykisk lidelser. I sine anbefalinger ser Meland-utvalget behovet for å heve kvaliteten på det rettspsykiatriske arbeidet overfor utviklingshemmede. De anbefaler at det i større grad anvendes judisiell observasjon i døgninstitusjon innenfor psykisk helsevern med kompetanse på utviklingshemmede og psykisk lidelser.

Nå har vi vært innom kriminalomsorg og psykisk helsevern, men hva synes folk flest? Hvordan vil folk flest forstå og klassifisere psykisk utviklingshemmede? Hvordan vil naboen din reagere når han møter en person med utviklingshemning? Svein Øverland viser bildet av forsiden på en avis; «Funksjonshemmede barn gjemmes bort» – «Skammen og skyldfølelsen over å ha et funksjonshemmet barn er for stort». Og dette er Norge i dag, så kan man si at det gjelder innvandrere, og at de ikke har de samme holdningene som oss nordmenn. Men det sier litt uansett, at selv etter alle disse årene der vi har jobbet mot fordommer både innenfor psykisk helsevern og habilitering for utviklingshemning så finnes slike

fordommer. Og kanskje like galt, en forenkling og kanskje skulte fordommer, utviklingshemmede blir framstilt som søte og artige folk. Slike klassifiseringer gjør at en mister helheten og forskjelligheten, det blir karakteriseringer. På samme måte som en kan tenke at alle sunnmøringer har eget firma, men sunnmøringer er også staure late. Og når en gjør utviklingshemmede søte og nusselige, vil det også være en fordom om enn med positivt fortegn.

Svein Øverland sier: – På Brøset er det mange farlige mennesker, de har gjort stygge ting og de har et så lavt kognitivt nivå at de regnes som utilregnelige. Den posten de bor på, eller utholder sin særreaksjon på, kalles for Fragleposten. Det er et stygt kallenavn, og mange har heller ikke lyst å være en Fraggel!

Svein Øverland forteller hvordan det i USA er en sterk argumentasjon for hvorfor en bør operere barn med Down syndrom slik at de kan se ut som alle andre. Han viser bilde av en 5 år gammel jente med Down syndrom som allerede har vært gjennom tre plastiskkirurgiske inngrep. Svein Øverland sier han reagerte med avsky, men samtidig viste to studier at barns IQ stiger etter at de er operert. Hva skyldes det? Kanskje en kommuniserer med og stimulerer på en annen måte, eller kanskje psykologen klassifiserer på en annen måte når han ikke kan se at barnet

har Down syndrom. Det sier noe om hvordan samfunnet har skjulte fordommer som utviklingshemmede kan møte i hverdagen.

Lars Svendsen sier i «Ondskapens filosofi» at: – *ondskapens problem er ikke så mye et overskudd av aggresjon som et underskudd av refleksjon.* Og Svein Øverland legger til: – Vi bør gå noen runder med oss selv, nettopp på hvordan vi klassifiserer omgivelsene og hvordan vår klassifikasjon vil påvirke den vi skal hjelpe. Jeg jobber med mennesker som har psykiske lidelser, med eller uten utviklingshemning, og det verste jeg vet er å høre sånn; stakkars deg, du som har det så vondt. Og det er fælt at de skal ha det vondt, men de er ikke stakkarslige, de er tøffe! Personer med angst, enten de har utviklingshemning eller ikke, men som likevel står opp om morgenen, går på skolen, sier hei, ler av naboen sine vitser, de er tøffe! Hvis du hadde hatt angst er det ikke sikkert du hadde vært like tøff. Utviklingshemmede personer har mange flere utfordringer enn den som ikke har en utviklingshemning, men de fikser livet ganske bra, med litt hjelp. Og da, i stedet for å stakkarsliggjøre dem skal vi si, Yes, du er tøff, du kunne vært død, du kunne vært seksuelt misbrukt, men du er her i dag, det er tøft! ●●●

Foto: Ola Vilbo Hanstad.